

Andrzej Dudek

Kraków, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Czas w kulturze rosyjskiej

Uwagi wstępne

Time in Russian Culture. Introductory Remarks

Abstract: The introductory article to the volume *Czas w kulturze rosyjskiej*. *Время в русской культуре* presents the diversity of attitudes towards time. Special attention is paid to culture-based notions of time. The text points out to the achievements of interdisciplinary time study (International Society for the Study of Time). The differences between quantitative and qualitative time approaches were considered. Among important taxonomies worked out in time studies, the culture division based on the dominating time aspect is mentioned. The author takes into account some general ideas concerning Russian time perception (concepts developed by B. Yegorov, D. Likhachev, V.V. Ivanov, Y. Lotman, L. Gudkov). Two Russian editorial initiatives, important as far as time research is concerned, are mentioned (periodicals: „Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории” and „Пространство и время”).

Keywords: time, culture, Russian culture, Russian peculiarities of time perception, concepts of time in Russian culture

Przekonanie o decydującej roli czasu w życiu pojedynczego człowieka i całych zbiorowości ludzkich, przyjmujące formę już to emocjonalnie nacechowanej, numinotycznej¹ twórczości, charakterystycznej dla świadomości rytualno-mitologicznej, już to świadomej refleksji, już to rozbudowanych idei filozoficznych, towarzyszy człowiekowi od początku istnienia gatunku *homo sapiens*.

Kwestia postrzegania czasu to jeden z podstawowych aspektów funkcjonowania każdej kultury i cywilizacji. Wyobrażenia o istocie czasu utrwalone zarówno bezpośrednio w świadomości uczestników kultury, jak i odzwierciedlone w dzie-

¹ Zob. R. Otto, *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, przeł. B. Kupis, Wrocław 1993, s. 39-45.

łach artystycznych, w myśli filozoficznej i teologicznej, w praktykach społecznych, rytuałach, mitach i w wyobrażeniach o naturze codzienności świadectwa swoistej dla danej kultury konceptualizacji czasu to jeden z najważniejszych czynników decydujących o normatywnych fundamentach wzorów kultury i systemu etycznego oraz o ich praktycznym urzeczywistnianiu. Refleksja nad określoną kulturowo ideą czasu to jedna z dróg do zrozumienia specyficznej dla danej kultury wizji człowieka, charakteru relacji międzyludzkich, roli sztuki w życiu człowieka i hierarchii wartości.

W dotychczasowej refleksji temporalnej trzy stanowiska zdecydowanie wyróżniały się swoimi ujęciami:

- a) obiektywistyczne koncepcje kosmologiczno-fizyczne, dotyczące natury czasu, jego początku, kierunku (tzw. strzałka czasu), bezwzględnego/względnego charakteru, metrologii, uznawania go za jeden z wymiarów Wszechświata, traktowania czasu jako czynnika zmian²;
- b) ujęcia dotyczące psychologicznych mechanizmów indywidualnego, osobniczego poczucia czasu, uwzględniające subiektywnie doświadczany wpływ emocji, nastrojów, środowiska, wskazujący na rolę typu osobowości w percepcji czasu³. W ujęciu psychologicznym, jak powie John Michon, czas nie jest warunkiem powstania świadomości, ale jej rezultatem⁴;
- c) ujęcia o charakterze społeczno-kulturowym, przetwarzające i konceptualizujące⁵ zbiorowe doświadczenie czasu, uznające czas kulturowy⁶ za istotny czynnik rozwoju i funkcjonowania zbiorowości.

Zdeterminowane przez kulturę ujmowanie czasu, jego wykorzystywanie, podleganie utrwalonym w świadomości społecznej i uznanym za istotne miarom czasu

² Zob. S. Carroll, *Stąd do wieczności i z powrotem. Poszukiwanie ostatecznej teorii czasu*, przeł. T. Krzyszoń, Warszawa 2011, s. 10, 20; S.W. Hawking, *Krótką historią czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, przeł. P. Amsterdamki, Poznań 1996, s. 43, 136-137; C. Gryko, *Czas w naukach przyrodniczych a czas w naukach o kulturze (tezy)*, [w:] *Czas w kulturze. Praca zbiorowa*, pod red. A. Nowickiego, Lublin 1983, s. 29-39.

³ Zob. np. P. Fraisse, *Perception and Estimation of Time*, „Annual Review of Psychology” 1984, vol. 35, s. 1-37; J.A. Michon, *Concerning the Time Sense. The Seven Pillars of Time Psychology*, „Psychologica Belgica” 1993, vol. 33, s. 329-345; P.A. Hancock, R.A. Block, *The Psychology of Time. A View Backward and Forward*, „The American Journal of Psychology” 2012, vol. 125, № 3, s. 267-274. Zob. też: K. Pomian, *Porządek czasu*, przeł. T. Stróżyński, Gdańsk 2014, s. 215.

⁴ Zob. J.A. Michon, *Representing Time*, [w:] *Time, Action and Cognition. Towards Bridging the Gap*, eds. F. Macar, V. Pouthas, W.J. Friedman, Dordrecht-Boston-London 1992, s. 303.

⁵ W całościowym ujęciu historia koncepcji czasu zawarta jest świetnej monografii: G.J. Whitrow, *Czas w dziejach. Poglądy na czas od prehistorii po dzień dzisiejszy*, przeł. B. Orłowski, Warszawa 2004.

⁶ Zob. A.L. Zachariasz, *Człowiek jako byt wobec czasu kulturowego*, [w:] idem, *Kulturozofia*, Rzeszów 2000, s. 301.

oznaczało, że wobec zróżnicowanego świata „nie istnieje jeden, powszechny, uniwersalny sposób rozumienia czasu”⁷. Każda kultura wypracowuje własne rozumienie czasu: „dochodząc do odkrycia różnych «wytworzonych czasów», w odmienny sposób funkcjonujących w społeczeństwie, często wyjaśnia się ich społeczne konsekwencje i odmienne skutki dla życia społecznego”⁸. Każda grupa społeczna żyje według własnego rytmu czasu⁹. Kulturowo postrzegany czas ma swój wymiar aksjologiczny – jest bowiem istotnym czynnikiem kształtującym uznawaną w społeczności hierarchię wartości. Odzwierciedleniem tego zjawiska jest rozróżnianie czasu świętego i czasu świeckiego¹⁰ oraz stosunek do takich wartości jak odpowiedzialność, wierność, wytrwałość, wiarygodność czy punktualność¹¹. Widziany z antropologiczno-filozoficznej perspektywy sposób postrzegania czasu, a zwłaszcza uznawane reguły porządkowania i konceptualizowania wiedzy o przeszłości, decydują o tożsamości człowieka¹². Innym aspektem tego zagadnienia jest dostrzeganie przez badaczy komunikacji międzykulturowej swoistej, niewerbalnej „mowy czasu” – zróżnicowania sposobów jego postrzegania i wykorzystania w codziennych praktykach, którymi różnią się kultury, bowiem jak przekonuje Edward T. Hall: „czas może wykrzyczeć prawdę tam, gdzie słowa kłamią”¹³. W trzeciej grupie ujęć mieszczą się mitologiczne, religijne, antropologiczne, filozoficzne, socjologiczne i kulturoznawcze koncepcje czasu (w tym także rozważania o szczególnym dla różnych dziedzin twórczości potraktowaniu czasu w literaturze¹⁴, sztuce¹⁵, filmie¹⁶ oraz teatrze¹⁷).

* * *

⁷ E. Tarkowska, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Wrocław 1987, s. 19.

⁸ P. Borowiec, *Wyjaśnić czas – wielość czasów w społeczeństwie*, [w:] idem, *Czas polityczny po rewolucji. Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku*, Kraków 2013, s. 105.

⁹ S. Symotiuik, *Czas w kulturze*, [w:] *Czas w kulturze. Praca zbiorowa...*, s. 19.

¹⁰ M. Eliade, *Czas święty i mit wiecznego rozpoczynania na nowo*, [w:] idem, *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz-Kowalski, Łódź 1993, s. 373-377.

¹¹ A. Nowicki, *Człowiek wobec czasu*, [w:] *Czas w kulturze. Praca zbiorowa...*, s. 25.

¹² R. Ingarden, *Człowiek i czas*, „Przegląd Filozoficzny” 1938, nr 41, s. 54-67.

¹³ Zob. E.T. Hall, *Bezgrońny język*, przeł. R. Zimand i A. Skarbińska, Warszawa 1987, s. 27.

¹⁴ Zob. np. G. Poulet, *Metamorfozy czasu. Szkice krytyczne*, wybór J. Błoński i M. Głowiński, przedmowa J. Błoński, przeł. W. Błońska et al., Warszawa 1977.

¹⁵ Zob. np. И.Н. Духан, *Становление пространственно-временной концепции в искусстве и проектной культуре XX века*, Минск 2010; M. Porębski, *Teorematy (2): sztuka i czas*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1992, nr 5-6, s. 129-145; E. de Bértola, *On Space and Time in Music and the Visual Arts*, „Leonardo” 1972, vol. 5, № 1, s. 27-30; J. Bańka, *Czas w sztuce. Recentywnizm i skok do królestwa bezpowrotnej teraźniejszości*, t. 1-2, Katowice 1999.

¹⁶ Н. Мари́евская, *Время в кино*, Москва 2014.

¹⁷ Zob. np. J. Limon, *Theatre's Fifth Dimension. Time and Fictionality*, „Poetica” 2009, vol. 41, № 1-2, s. 33-54.

Różnorodność wypracowanych w historii rodzaju ludzkiego sposobów postrzegania czasu zaowocowała z jednej strony rozwojem odrębnych refleksji temporalnych, specyficznych dla różnych dyscyplin naukowych, oraz działaniami na rzecz połączonych, interdyscyplinarnych wieloaspektowych badań nad czasem. Najbardziej znanym przykładem takiego przedsięwzięcia jest międzynarodowa wspólnota badaczy, reprezentujących różne dziedziny nauki i zrzeszonych w International Society for the Study of Time (ISST). To szacowne Towarzystwo naukowe powstało w 1966 r. z inicjatywy amerykańskiego fizyka i filozofa Juliusa T. Frasera (1923-2010)¹⁸. Od pierwszego sympozjum w 1969 r. do czerwca 2019 r. ISST zorganizowało siedemnaście interdyscyplinarnych konferencji, których plonem były obszerne tomy zawierające artykuły i zapisy dyskusji toczonych na obradach wspomnianych sympozjów¹⁹. Autorami opublikowanych tekstów są kosmolodzy, fizycy, biolodzy, filozofowie, psychologowie, antropolodzy, religioznawcy, kulturoznawcy, muzykolodzy, literaturoznawcy (podejmujący temporalne kwestie dotyczące literatur różnych kręgów kulturowych i różnych literackich form wypowiedzi).

* * *

Wśród interesujących taksonomii wypracowanych w historii myśli o czasie warto zwrócić uwagę na rozróżnienie między jakościowym i ilościowym postrzeganiem czasu. W tym kontekście czas fizyczny jest czasem ilościowym, podczas gdy czas psychologiczny i kulturowy mają, z reguły, charakter jakościowy²⁰. Od chwili wynalezienia zegara mechanicznego w X w. n.e. (zwłaszcza w świecie kultury zachodniej zdominowanym przez chrześcijańską wizję czasu²¹, w której,

¹⁸ J.T. Frazer jest również założycielem poświęconego problematyce temporalnej czasopisma „KronoScope. Journal for the Study of Time”. Wspomniany półrocznik ukazał się po raz pierwszy w 2001 r. Zob. [online:] <https://brill.com/view/journals/kron/kron-overview.xml> (30.07.2019).

¹⁹ Ostatnio opublikowany, szesnasty tom z serii *The Study of Time* ukazał w 2019 r.: *Time's Urgency*, ed. C. Montemayor, Leiden–Boston 2019. Wśród artykułów stanowiących dorobek serii warto zwrócić uwagę na dotyczące różnych aspektów słowiańskiego postrzegania czasu publikacje: B. Adam, *Chernobyl. Implicate Order of Socio-environmental Chaos*, vol. 9; O.P. Hasty, *Time and Process in Marina Tsvetaeva's Definition of Lyric Verse*, vol. VII; M. Spangler, *Time Proverbs and Social Change in Belgrade, Yugoslavia*, vol. IV; R.J. Thornton, *Malinowski and the Birth of Functionalism or, Zarathustra in the London School of Economics*, vol. VIII; W. Voisé, et al., *The Study of Time in Poland, Czechoslovakia, and the Soviet Union*, vol. III; H. Sills, *Time, Trace, and Movement in Stravinsky's Three Japanese Lyrics*, vol. XVI. Zob. International Society for the Study of Time, [online:] <http://www.studyoftime.org/> (30.07.2019). Sprawozdanie z obrad czwartego sympozjum (1979 r.) ogłosił ks. prof. M. Heller: *O czasie z różnych punktów widzenia*, „Znak” 1980, nr 2, s. 245-248.

²⁰ E. Tarkowska, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań...*, s. 14-15; K. Pomian, *Porządek czasu...*, s. 7, 215.

²¹ G. Pattaro, *Pojmowanie czasu w chrześcijaństwie*, przeł. B. Chwedeńczuk, [w:] *Czas w kulturze*, wyb., oprac. i wstęp A. Zajączkowski, Warszawa 1988, s. 291-329.

jak uważano w średniowieczu, to Bóg jest panem czasu, a rytm jego upływu jest mierzony przez dźwięk dzwonów kościelnych) postrzeganie i wykorzystanie czasu naznaczone jest jednak postępującym zeświecczeniem i racjonalizacją. Coraz częściej utrwala się przekonanie, że czas jest „miernikiem pracy”²², że „czas to pieniądz”, że coraz powszechniejsze jest kierowanie się w działaniu precyzyjnie odmierzanymi jednostkami czasu linearnego, wskazywanymi przez zegary mechaniczne²³.

Inną ciekawą klasyfikacją wypracowaną przez filozoficzną i semiotyczną refleksję nad czasem jest podział na typy kultur zorientowane na przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Jurij Łotman wyróżnia w swoich rozważaniach kultury eksponujące początek – takie, w których dominuje przekonanie, że „złoty wiek” już nastąpił, oraz kultury nastawione na przyszłość – oczekujące nadejścia „złotego wieku”²⁴. Rozgraniczenie kultur uwzględniające dominujący aspekt czasu teraźniejszego, przeszłego lub przyszłego jest ujęciem prezentowanym także w pracach Józefa Bańki, rozwijającego koncepcję reentywizmu filozoficznego²⁵.

Borys Jegorow, wskazując na „wiejskość” kultury rosyjskiej, zwracał uwagę, że na rosyjskiej wsi przeważało postrzeganie czasu jako cykli regularnych powtórzeń dostrzeganych w rytmie poruszania się ciał niebieskich i zjawisk przyrodniczych, a „cykliczność i tradycjonalizm właściwie likwidowały wpatrywanie się w przeszłość i oglądanie się w przeszłość”²⁶. Zainspirowani myślą Borysa Uspińskiego²⁷ autorzy książki *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki* wyróżniają typy kultur tradycyjnych

²² A. Guriewicz, *Kategorie kultury średniowiecznej*, przeł. J. Dancygier, Warszawa 1976, s. 151-152.

²³ J. Le Goff, *Czas Kościoła i czas kupca*, przeł. A. Frybes, [w:] *Czas w kulturze...*, s. 334-337; J. Le Goff, *Od czasu średniowiecznego do czasu nowożytnego*, przeł. A. Frybes, [w:] *Czas w kulturze...*, s. 369, 373.

²⁴ Ю. Лотман, *О моделирующем значении понятий «конца» и «начала» в художественных текстах*, [w:] idem, *Семиосфера*, Санкт-Петербург 2000, s. 427-430. Warto zauważyć, że tartusko-moskiewska szkoła semiotyki za sprawą prac Jurija Łotmana i Borisa Uspińskiego wypracowała dwie wizje historii. W ujęciu Uspińskiego, określanym jako „filologiczne”, proces historyczny traktowany jest jako „tekst złożony ze zdarzeń”, podczas gdy w „perspektywicznej” koncepcji Łotmana „idealny historyk” spogląda z przeszłości i każe mu stamtąd spoglądać w przyszłość. Zob. B. Żyłko, *Semiotyka historii w pracach szkoły tartusko-moskiewskiej*, „Rocznik Antropologii Historii” 2014, nr 1(6), s. 22-30. Zob. też: B. Uspiński, *Historia i semiotyka. Percepcja czasu jako proces semiotyczny*, [w:] idem, *Historia i semiotyka*, przeł. i wstępem opatrzył B. Żyłko, Gdańsk 1998, s. 19-51.

²⁵ Zob. J. Bańka, *Mechanizmy identyfikacji kulturowej w koncepcji reentywizmu*, „Folia Philosophica” 1985, nr 2, s. 7-20. Zob. też: idem, *Traktat o czasie. Czas a poczucie dziejowości istnienia w koncepcjach reentywizmu i prezentyzmu*, Katowice 1991.

²⁶ Zob. B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, przeł. D. i B. Żyłko-wie, Gdańsk 2002, s. 35.

²⁷ Zob. Б.А. Успенский, *Избранные труды*, т. 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*, Москва 1996.

i nowoczesnych – zdominowanych, odpowiednio, przez cykliczne lub linearne koncepcje czasu²⁸.

Dymitr Lichaczow w pracy *Poetyka czasu artystycznego* (*Поэтика художественного времени*) konfrontując staroruskie i nowożytnie ujęcie czasu w artystycznej, a zwłaszcza literackiej kulturze rosyjskiej, zwraca uwagę na to, że w folklorze rosyjskim i w piśmiennictwie staroruskim dominuje koncepcja czasu zamkniętego. Badacz dostrzega istnienie modyfikacji tej reguły, wynikających z poetyki poszczególnych gatunków – np. obecność perspektywy wieczności – w latopisach, opisy cudów dziejących się po śmierci świętego w żywotach bądź powtórzenia opisów wydarzeń w dużych formach kompilacyjnych.

Odzwierciedlone w tekstach staroruskich pojmowanie czasu zakłada, że nie jest on wytworem świadomości człowieka. Wydarzenia przedstawione w utworach opisywane są z perspektywy teologiczno-eschatologicznej. Zdaniem uczonego, każdy prąd literacki i każdy gatunek wypracowują własną koncepcję czasu. W piśmiennictwie staroruskim charakterystyczne jest, widoczne w latopisach, zjawisko odrębnych, regionalnych rachub czasu zdarzeniowego (przy uznaniu, że stworzenie świata nastąpiło 5505 lat przed narodzinami Chrystusa). Dla autora staroruskiego szczególne znaczenie ma wyobrażenie tego, co pozaczasowe i wieczne. Z kolei otwarty czas świata przedstawionego utworów nowożytnych odzwierciedla myślenie w kategoriach historyczno-linearnych, dając możliwość zaburzeń chronologii i wprowadzenia kilku szeregów czasowych²⁹. Relacja czasu i wieczności to, według Lichaczowa, istotny problem podejmowany także w literaturze XIX-wiecznej, w której, jak w powieściach Dostojewskiego, w przygodnym i przemijającym dostrzegane były znaki tego, co wieczne³⁰. Wśród istotnych kwestii metodologicznych Lichaczow wskazuje na niezbędność uwzględnienia w badaniu kategorii cza-

²⁸ Zob. E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, „W ruską godzinę wiele wody upłynie...”, [w:] *idem, Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Kraków 2016, s. 236, 243-248.

²⁹ Д.С. Лихачев, *Поэтика художественного времени*, [w:] *idem, Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1979, s. 209, 212, 217, 246, 248, 254, 267, 271.

³⁰ Opozycja między czasem i wiecznością to jeden z bardziej znaczących problemów zarówno literatury, jak i myśli rosyjskiej, zwłaszcza koncepcji powstających w kręgu inspiracji ideami rosyjskiego renesansu religijnego (zob. np. prace S. Titarenko, Je. Takho-Godi, O. Siedych, W. Troickiego, I. Malej, M. Lechowskiej, L. Augustyna, R. Mnicha, D. Romanowskiego, A. Dudka – w niniejszym tomie) oraz rozpraw naukowych o kategorii wieczności w historii filozofii – zob. np. П. Гайденоко, *Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке*, Москва 2006. W generalizujących ujęciach wskazywano często na eschatologiczny wymiar kultury rosyjskiej, przejawiający się m.in. w większym zainteresowaniu zagadnieniami Absolutu, wieczności, życia pozagrobowego, warunków uzyskania zbawienia, wizji raju, apokaliptycznymi przeczuciami (zwłaszcza na przełomie XIX i XX w.) niż kwestiami doczesności. Zob. A. Andrusiewicz, *Eschatologia Rusi*, [w:] *Idee w Rosji. Ideas in Russia. Идеи в России. Лексикон русско-польско-английский*, t. 2, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 410-414.

su autora, czasu faktycznego i czasu wyobrażonego w utworze, a w epice – relacji między czasem narracji i czasem fabuły.

Ważne obserwacje dotyczące postrzegania czasu przez artystę XX wieku są zawarte w rozważaniach Wiaczesława W. Iwanowa. W rozprawie z 1974 r.³¹ uczony zwraca uwagę na korelację między odkryciami w fizyce i kosmologii z początku XX w. oraz obrazem świata – w tym również postrzeganiem czasu – w powstających od początku tego stulecia znaczących w kulturze światowej i rosyjskiej dziełach literackich, filmowych i filozoficznych. Nowe koncepcje kosmologiczne – zwłaszcza wizja Wszechświata, który powstał w wyniku Wielkiego Wybuchu, teoria względności – przypominają widoczne w mitologicznym myśleniu człowieka archaicznego ujęcie swoistego czasu przed początkiem świata. Uczony pisze o zjawisku powtarzających się w historii kultury ideach cyklicznego rozwoju świata oraz o przeświadczeniach o istnieniu kilku (zazwyczaj czterech lub pięciu) jakościowo różnych epok w dziejach świata. Wśród niezwykle inspiracji/zbieżności/podobieństw naukowych koncepcji kosmologicznych i nowego artystyczno-filozoficznego myślenia o czasie badacz wymienia widoczne w twórczości Wielemira Chlebnikowa fascynacje liczbą i opozycją między parzystym i nieparzystym:

Хлебников продолжал (посредством чисел, а не слов) традицию древнего синкретического искусства (отчасти народной словесности, еще близкой к мифологическим истокам) и числовой магии, решая проблему времени в духе архаического представления о его цикличности³².

Iwanow wskazuje również na obecne w myśli Pawła Florenskiego prekursorskie odzwierciedlenie przekonania o przeciwieństwie zasad entropii i ektropii, rozwijanych przez XX-wiecznych fizyków i cybernetyków oraz zwraca uwagę na poglądy Władimira Wiernadskiego o rytmie ewolucji biosfery, wypowiedziane równolegle z myślą Pierre'a Teilharda de Chardin. Wśród przywoływanych przykładów podobnych problemów dostrzeganych w odniesieniu do czasu przez artystów i uczonych znajdują się m.in. dzieła Herberta G. Wellsa, Jamesa Joyce'a, Williama Faulknera, Marcela Prousta, Thomasa Manna, Michaiła Bułhakowa, Władimira Majakowskiego, których bohaterowie przemieszczają się w czasie; ponadto artystyczne eksperymenty z czasem są obecne w filmach Siergieja Eisensteina, Alaina

³¹ В.В. Иванов, *Категория времени в искусстве и культуре XX века*, [w:] *Ритм, пространство и время в литературе и искусстве*, отв. ред. Б. Егоров, Ленинград 1974, s. 39-66. Zob. też polski przekład: W. Iwanow, *Kategoria czasu w sztuce i kulturze XX wieku*, [w:] *Znak, styl, konwencja*, wyb. i wstęp M. Głowiński, przeł. K. Biskupski et al., Warszawa 1977, s. 242-287. O relacji między wypracowanymi przez XX-wieczną fizykę koncepcjami czasu i naukami społecznymi zob. M. Flis, *Czas historyczny a struktura społeczna*, „*Studia Socjologiczne*” 1984, nr 1, s. 37-45.

³² В.В. Иванов, *Категория времени в искусстве и культуре XX века...*, s. 49.

Resnaisa, Ingmara Bergmana czy Piera-Paolo Pasoliniego³³. Uwagę zwraca również obecna w literaturze i sztuce XX wieku perspektywa wieczności, zilustrowana cytatem z wiersza Borysa Pasternaka *Ночь* (1957).

Не спи, не спи, художник,
Не предавайся сну.
Ты — вечности заложник
У времени в плену³⁴.

Wśród podejmowanych współcześnie refleksji warto zwrócić uwagę na socjologiczne ujęcie Lwa Gudkowa poświęcone temporalnej i historycznej świadomości współczesnych Rosjan, przygotowane w ramach projektu badawczego *Советский человек*, realizowanego przez ośrodek badania opinii publicznej – Centrum im. Jurija Lewady (Левада-Центр)³⁵. Badacz zauważa, że każda zmiana tempa czasu społecznego jest odzwierciedleniem modyfikacji struktury działań społecznych – jej uproszczenia, skutkującego spowolnieniem rytmu lub większej złożoności, która ma związek z przyspieszeniem czasu (I, s. 85). Linearne postrzeganie czasu w kulturze rosyjskiej zaczęło się upowszechniać kilka wieków później niż w Europie Zachodniej, czego konsekwencją było pojawienie się tam zegarów mechanicznych dopiero pod koniec XVII w. (I, s. 87). Na początku XX w. tylko 2% rosyjskiego społeczeństwa korzysta z zegarów mechanicznych, a więc ma wyobrażenie o istocie czasu linearnego.

W ustroju komunistycznym od połowy lat 30. – w związku z uruchomieniem masowej produkcji zegarków mechanicznych – czas linearny staje się jednym z istotnych instrumentów założonego nowego, powszechnego wzorca socjalizacji człowieka radzieckiego (I, s. 88, 93). W owym czasie zegarek mechaniczny, ze względu na cenę, ciągle jest dostępny jedynie dla kadry zarządzającej, która przy pomocy syreny fabrycznej reguluje rytm życia większości społeczeństwa. Wśród czynników decydujących o rytmie czasu kulturowego we współczesnej Rosji badacz wymienia: a) autorytarne państwo; b) instytucje związane z technologią, pro-

³³ *Ibidem*, s. 49-60.

³⁴ *Ibidem*, s. 55. Zob. też: B. Jegorow, *Kategoria czasu w poezji rosyjskiej połowy XIX wieku*, „Slavia Orientalis” 1968, nr 1, s. 13-20.

³⁵ Л. Гудков, *Время и история в сознании россиян (часть I). Массовый образ прошлого и политика его формирования*, „Вестник общественного мнения” 2009, № 3, s. 84-102; idem, *Время и история в сознании россиян (часть II)*, „Вестник общественного мнения” 2010, № 2, s. 13-61. Obie prace, oprócz przywoływanych powyżej informacji o rosyjskim postrzeganiu natury czasu, obfitują w zestawienia wyników badań opinii publicznej na temat historycznych wyobrażeń współczesnych Rosjan i mechanizmów pamięci zbiorowej. W niniejszym tekście przy odwołaniach do wymienionych prac podawana jest w nawiasie informacja o odpowiedniej części publikacji i numer strony.

dukcją, gospodarką, komunikacją, transportem, medycyną i nauką – dysponujące własnym czasem; c) historię organizacji reprezentujących społeczeństwo obywatelskie („Memoriał”, Związek Pisarzy), historię akademicką; c) historię rodzinną (I, s. 91, 92). Współczesna rosyjska świadomość historyczna jest amorficzna, ukształtowana przez szkolną historię, wykładaną jako historia państwa i władzy (I, s. 98). We współczesnym rosyjskim postrzeganiu czasu badacz dostrzega wiele przejawów myślenia utopijnego (II, s. 16): „Блокирующим фактором изменения сознания времени по-прежнему остается архаическое отношение к власти” (II, s. 20). Lew Gudkow zwraca uwagę na widoczny w rosyjskim społeczeństwie brak spójności i jednolitej oceny radzieckiej przeszłości (II, s. 59).

Odzwierciedleniem dużego zainteresowania współczesnej rosyjskiej humanistyki problematyką temporalną jest kilka przedsięwzięć wydawniczych, koncentrujących się na badaniu konceptualizacji czasu („obrazów czasu”), idei historii, wyobrażeń o relacjach konceptów przeszłości, teraźniejszości i przyszłości w różnych kulturach oraz kulturowo i społecznie ugruntowanych mechanizmów pamięci zbiorowej. Jedną ze wspomnianych inicjatyw jest czasopismo „Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории” wydawane od 2006 r. przez Российское Общество интеллектуальной истории (Rosyjskie Towarzystwo Historii Intelktualnej) i firmowane przez Instytut Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk (Институт всеобщей истории РАН). Redaktorem naczelnym czasopisma jest prof. Lorina Riepina³⁶. Pod jej redakcją ukazuje się też seria wydawnicza „Образы времени” (Obrazy czasu)³⁷.

Wspomnieć należy również o interdyscyplinarnym czasopiśmie „Пространство и время”, także wydawanym pod egidą РАН (Научный совет по изучению и охране культурного и природного наследия РАН), publikującym teksty z zakresu filozofii, politologii, historii, socjologii, kulturoznawstwa, filologii, fizyki, geologii, geografii, biologii i ekologii. Pismo pod redakcją Olgi Tynianowej ukazuje się od 2010 r.³⁸

* * *

³⁶ Главная страница журнала „Диалог со временем”, [online:] <http://roii.ru/publications/dialogue> (9.04.2019).

³⁷ Do tej pory ukazały się następujące tomy: *История и память: историческая культура Европы начала нового времени*, pod red. Л.П. Репиной, Москва 2006; *Диалог со временем: память о прошлом в контексте истории*, pod red. Л.П. Репиной, Москва 2008; *Образы времени. Исторические представления: Россия — Восток — Запад*, pod red. Л.П. Репиной, Москва 2010; *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*, pod red. Л.П. Репиной, Москва ИВИ РАН 2012.

³⁸ „Пространство и время. Sub specie aeternitatis”, [online:] <https://space-time.ru/space-time/> (20.04.2019).

W tomie *Czas w kulturze rosyjskiej. Время в русской культуре* autorzy skoncentrowali swoją uwagę na następujących problemach:

- a) Czas w języku. Język w czasie.
- b) Sakralne i mitologiczne rytmy czasu.
- c) Konceptualizacje czasu w rosyjskiej myśli teologicznej i filozoficznej.
- d) Kulturoznawcze i historyczne konceptualizacje czasu.
- e) Czas jako aspekt życia społecznego.
- f) Temporalne aspekty literackiego obrazu świata.

Wspomniana problematyka została podjęta przez badaczy reprezentujących ośrodki naukowe z siedmiu krajów: Czech, Francji, Kazachstanu, Litwy, Polski, Rosji i Słowacji.

Bibliografia

- Andrusiewicz A., *Eschatologia Rusi*, [w:] *Idee w Rosji. Ideas in Russia. Идеи в России. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 2, red. A. de Lazari, Łódź 1999.
- Bańka J., *Czas w sztuce. Recentywizm i skok do królestwa bezpowrotnej teraźniejszości*, t. 1-2, Katowice 1999.
- Bańka J., *Mechanizmy identyfikacji kulturowej w koncepcji recentywizmu*, „Folia Philologica” 1985, nr 2.
- Bańka J., *Traktat o czasie*, Katowice 1991.
- Bértola E. de, *On Space and Time in Music and the Visual Arts*, „Leonardo” 1972, vol. 5, № 1, <https://doi.org/10.2307/1572468>.
- Borowiec P., *Wyjaśnić czas – wielość czasów w społeczeństwie*, [w:] P. Borowiec, *Czas polityczny po rewolucji. Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku*, Kraków 2013.
- Carroll S., *Stąd do wieczności i z powrotem. Poszukiwanie ostatecznej teorii czasu*, przeł. T. Krzysztoń, Warszawa 2011.
- Eliade M., *Czas święty i mit wiecznego rozpoczynania na nowo*, [w:] M. Eliade, *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz-Kowalski, Łódź 1993.
- Flis M., *Czas historyczny a struktura społeczna*, „Studia Socjologiczne” 1984, nr 1.
- Fraisse P., *Perception and Estimation of Time*, „Annual Review of Psychology” 1984, vol. 35, <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.35.1.1>.
- Guriewicz A., *Kategorie kultury średniowiecznej*, przeł. J. Dancygier, Warszawa 1976.
- Goff J. Le, *Czas Kościoła i czas kupca*, przeł. A. Frybes, [w:] *Czas w kulturze*, wyb., oprac. i wstęp A. Zająchkowski, Warszawa 1988.
- Goff J. Le, *Od czasu średniowiecznego do czasu nowożytnego*, przeł. A. Frybes, [w:] *Czas w kulturze*, wyb., oprac. i wstęp A. Zająchkowski, Warszawa 1988.
- Gryko C., *Czas w naukach przyrodniczych a czas w naukach o kulturze (tezy)*, [w:] *Czas w kulturze. Praca zbiorowa*, pod red. A. Nowickiego, Lublin 1983.
- Hall E.T., *Bezgłośny język*, przeł. R. Zimand i A. Skarbińska, Warszawa 1987.
- Hancock P.A., Block R.A., *The Psychology of Time. A View Backward and Forward*, „The American Journal of Psychology” 2012, vol. 125, № 3, <https://doi.org/10.5406/amerjpsyc.125.3.0267>.

- Hawking S.W., *Krótką historia czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, przeł. P. Amsterdamski, Poznań 1996.
- Heller. M., *O czasie z różnych punktów widzenia*, „Znak” 1980, nr 2.
- Ingarden R., *Człowiek i czas*, „Przegląd Filozoficzny” 1938, nr 41.
- International Society for the Study of Time, [online:] <http://www.studyoftime.org/>.
- Iwanow W.W., *Kategoria czasu w sztuce i kulturze XX wieku*, wyb. i wstęp M. Głowiński, przeł. K. Biskupski et al., [w:] *Znak, styl, konwencja*, Warszawa 1977.
- Jegorow B., *Kategoria czasu w poezji rosyjskiej połowy XIX wieku*, „Slavia Orientalis” 1968, nr 1.
- Jegorow B., *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, przeł. D. i B. Żyłkowie, Gdańsk 2002.
- „KronoScope. Journal for the Study of Time”, [online:] <https://brill.com/view/journals/kron/kron-overview.xml>.
- Limon J., *Theatre's Fifth Dimension Time and Fictionality*, „Poetica” 2009, vol. 41, № 1-2.
- Michon. J.A., *Representing Time*, [w:] *Time. Action and Cognition. Towards Bridging the Gap*, eds. F. Macar, V. Pouthas, W.J. Friedman, Dordrecht–Boston–London 1992.
- Michon J.A., *Concerning the Time Sense. The Seven Pillars of Time Psychology*, „Psychologica Belgica” 1993, vol. 33.
- Nowicki A., *Człowiek wobec czasu*, [w:] *Czas w kulturze. Praca zbiorowa*, pod red. A. Nowickiego, Lublin 1983.
- Otto R., *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, przeł. B. Kupis, Wrocław 1993.
- Pattaro G., *Pojmowanie czasu w chrześcijaństwie*, przeł. B. Chwedeńczuk, [w:] *Czas w kulturze*, wyb., oprac. i wstęp A. Zajączkowski, Warszawa 1988.
- Pomian K., *Porządek czasu*, przeł. T. Stróżyński, Gdańsk 2014.
- Porębski M., *Teorematy (2): sztuka i czas*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1992, nr 5-6, s. 129-145.
- Poulet G., *Metamorfozy czasu. Szkice krytyczne*, wybór J. Błoński i M. Głowiński, przedmowa J. Błoński, przeł. W. Błońska et al., Warszawa 1977.
- Przybył-Sadowska E., Sadowski J., Urbanek D., „*W ruską godzinę wiele wody upłynie...*”, [w:] E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Kraków 2016.
- Symotiuk S., *Czas w kulturze*, [w:] *Czas w kulturze. Praca zbiorowa*, pod red. A. Nowickiego, Lublin 1983.
- Tarkowska E., *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Wrocław 1987.
- Time's Urgency*, ed. C. Montemayor, *The Study of Time*, vol. XVII, Leiden–Boston 2019.
- Uspienski B., *Historia i semiotyka. Percepcja czasu jako proces semiotyczny*, [w:] B. Uspienski, *Historia i semiotyka*, przeł. i wstępem opatrzył B. Żyłko, Gdańsk 1998.
- Whitrow G.J., *Czas w dziejach. Poglądy na czas od prehistorii po dzień dzisiejszy*, przeł. B. Orłowski, Warszawa 2004.
- Zachariasz A.L., *Człowiek jako byt wobec czasu kulturowego*, [w:] L. Zachariasz, *Kulturozofia*, Rzeszów 2000.
- Żyłko B., *Semiotyka historii w pracach szkoły tartusko-moskiewskiej*, „Rocznik Antropologii Historii” 2014, nr 1(6).

- Гайденко П., *Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке*, Москва 2006.
- Гудков Л., *Время и история в сознании россиян (часть I). Массовый образ прошлого и политика его формирования*, „Вестник общественного мнения” 2009, № 3.
- Гудков Л., *Время и история в сознании россиян (часть II)*, „Вестник общественного мнения” 2010, № 2.
- Диалог со временем: память о прошлом в контексте истории*, под ред. Л.П. Репиной, Москва 2008.
- Духан И.Н., *Становление пространственно-временной концепции в искусстве и проектной культуре XX века*, Минск 2010.
- Иванов В.В., *Категория времени в искусстве и культуре XX века*, [w:] *Ритм, пространство и время в литературе и искусстве*, отв. ред. Б. Егоров, Ленинград 1974.
- История и память: историческая культура Европы начала нового времени*, под ред. Л.П. Репиной, Москва 2006.
- Кризисы переломных эпох в исторической памяти*, под ред. Л.П. Репиной, Москва ИВИ РАН 2012.
- Лихачев Д.С., *Поэтика художественного времени*, [w:] Д.С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1979.
- Лотман Ю., *О моделирующем значении понятий „конца” и „начала” в художественных текстах*, [w:] idem, *Семиосфера*, Санкт-Петербург 2000.
- Мариевская Н., *Время в кино*, Москва 2014.
- Образы времени. Исторические представления: Россия — Восток — Запад*, под ред. Л.П. Репиной, Москва 2010.
- Успенский Б.А., *Избранные труды*, т. 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*, Москва 1996.
- Главная страница журнала „Диалог со временем”, [online:] <http://roii.ru/publications/dialogue>.
- „Пространство и время. Sub specie aeternitatis”, [online:] <https://space-time.ru/space-time/>.

Informacja o Autorze

Dr hab. Andrzej Dudek, prof. UJ (Андрей Дудек) – kierownik Zakładu Antropologii Kultury Rosyjskiej w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.
<https://orcid.org/0000-0002-0265-5233>